

Günel Kamran qızı Cənnətova⁵⁷
EPOSDA ZAMAN KATEQORİYASI

Giriş. Zaman kateqoriyası geniş anlayışdır. Ondən fəlsəfədə, dilçilikdə, folklorlarda, mifologiyada, sosiologiyada, fizikada, riyaziyyatda və başqa elmlərdə tədqiq mövzusu kimi istifadə edirlər. Bu elmlərdəki zaman kateqoriyaları sahənin tələbinə uyğun olaraq tədqiqat obyektinə çevrilir. Kateqoriya sözü latınca olub, əlamətlər əsasında hadisəni, süjeti, tipoloji xüsusiyyətləri, onların fərqlərini və s. birləşdirən, onları qrup, dərəcə və ardıcılığa görə sistemləşdirən termin kimi adları çəkilən elmlərdə işlənir. Bu elmlərdəki zaman kateqoriyaları da sahənin tələblərinə uyğun olaraq tədqiqat obyektinə çevrilir. Folklor və mifologiyada zaman kateqoriyası zaman və məkan əlaqələri müstəvisində düşüncədən asılı olmayan model kimi diqqət çəkir. Bir baxış bucağından görünən zaman kateqoriyası çox baxış bucağından görünən zaman kateqoriyasından fərqlənir. Məsələn, bir eposdakı zaman kateqoriyası başqa eposdakı zaman kateqoriyasından seçilməlidir. Bu isə həmin eposun yarandığı dövrdən, o dövrün qəhrəmanlığa verdiyi dəyərdən və zamanın alt kateqoriyalarından asılıdır. Deməli, burada milli məkan, hər xalqın özünə məxsus məkan anlayışı da rol oynayır. Zaman nöqtəyi-nəzərindən epos poetikasına baxmaq onun bizə tam bəlli olmayan alt xüsusiyyətlərini aşkarlamağa kömək edir. Hər şey zamanın hökmünə görə dəyişir. Prof. Əzizxan Tanrıverdi zamana məxsus daxili dəyişmələrə və akademik Bəkir Nəbiyevin fikrinə istinad edərək yazır: “Lap qədim zamanlarda qocalıb əldən düşmüş ağsaqqalı, ağbirçəyi tez-tez köç edərək dəyişmək zorunda olduqları bir məntəqədən o birinə aparmır, son köç yerində tələyin ümidinə qoyub gedirlərmiş” (Tanrıverdi, 2013: 444 s.).

Sitatdan da göründüyü kimi, bütün tarix boyu zaman insanlara diqqət etmiş, onları öz hərəkətlərini zamana uyğun dəyişdirməyə vadar etmişdir. Burada zaman kateqoriyası bir neçə mərhələlidir, orada zamanın başlanğıcı və sonu vardır.

Hər bir eposdakı zamanın strukturunda məkan, insan, cəmiyyət və təbiət qarşılıqlı münasibətləri yer alır. Əslində zaman bu münasibətlərdən asılıdır, bu münasibətlərdən biri olmasa zamanın strukturu pozulur və zaman öz fəaliyyətini yarımçıq yerinə yetirir.

Eposda insan sözü də ümumi və xüsusi anlamlarda işlənir. Məsələn, müqəddimədə övrət sözü ümumi cinsə məxsus sözdür, qalan dastan qəhrəmanları xüsusi insan tipini göstərən adlardır. Eposda cəmiyyət anlamında Oğuz eli sözü işlənir, bu söz Oğuz cəmiyyəti deməkdir. Oğuz təbiəti sözü də həm ümumi təbiət anlamında, həm də Oğuz xarakteri kimi görünür: Qazan oğlunu alıb Qara dağlar üzərinə ava çıxdı. Av avladı, quş quşladı, sığın, keyik yıxdı. Gök alan görklü çəməne çadır tikdi (Kitabi, 1977: s. 74).

Burada təbiət və cəmiyyət zaman içində mövcuddur, zaman cəmiyyəti idarə edir. Zaman və məkanın əlaqəsi “Dirə xan oğlu Buğac boyu”ndan digər bir misaldə də diqqətə cəlb edilir: «Qalxıbanı, Dirə xan, sən oğlun yerindən uru durdu. Köksü gözəl qaba dağa ava çıxdı. Sən varikən av avladı, quş quşladı. Anasının yanına alıb gəldi, al şərabin itisindən aldı, içdi. Anasıyla söhbət elədi. Atasına qəsd elədi (əl uzatdı). Sən oğlun kür qopdu, ərcil qopdu».

Eposda bu kimi təbiət və xarakter təsvirləri əksər boylarda təbiət və insan xarakterinin işarəsinə çevrilir.

Burada zamana işarə edən başqa amillər, boylardakı dil, informasiya, informasiyanın kodu, eposun üst qatı və alt qatı, boylardakı münasibətlər, məsələn, ata – oğul, ər – arvad, bəy – çoban, Oğuz – kafir, İslam – özgə din, ticarət əlaqələri zamana tabedir. Bunları zamanın dəyişən strukturuna daxil etmək olar. Məhz bu əlaqələr nəticəsində zamanın məzmunu konkretləşir, onun struktur xüsusiyyətlərini təşkil edir (Qafarlı R. Struktur poetikasının tipologiyası və kateqorial sistemləri). Prof. R.Qafarlıın zamanın struktur poetikası ilə bağlı düşüncələrindən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- zaman dərkətiləndir;
- zaman kateqorial məzmunudur;
- zamanın kateqoriyaları kodlaşmış işarələrdir;
- zamanın kateqoriyaları tarixi-müqayisəli struktur təhlil zamanı funksiyalaşır (zamanın kateqoriyalarında

nəzərdə tutulan bütün alt fəaliyyət növləri: ritm, gələcək, indiki və keçmiş, ölçü, meyar, səbəb, uydurma, xronologiya, həyat, ölüm, təqvim, hadisə, vaxt, dövr, il, fəsillər və s.).

Zamanın alt kateqoriyalarının hər birinin öz məzmunu vardır. Ritm müəyyən fəsillərlə təkrarlanan hərəkətdir. Məsələn, ürəyin ritmi deyirik. Bu, konkret zaman daxilində döyünərək nəbzə ritm yaradır. Bu prosesə uyğun olan zamanın nəbzi ifadəsi də vardır. Gələcək zamana qrammatik məzmununda yanaşsaq, bu, iş, hal və hərəkətin icra edildiyi zaman formasıdır. Folklor nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, hadisələrin, əməlin, arzusunun icrasının düşüncədə meyarıdır. Keçmiş zaman nəsilərin subyektiv zamanda yaşadığı zaman meyarı, icra edilən hərəkətin məkanını (zamanın məkanlaşma xüsusiyyəti), indiki zaman hərəkətin icra olunduğu vaxtı bildirir. Ölçü hər hansı bir şeyin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təsviri üçün qəbul edilən meyardır. Meyar hər hansı bir hadisəyə, hərəkətə aid olan səciyyəvi əlamətdir. Məsələn, folklorlarda meyar milli kimlik ola bilər. Mif meyardır, o, dastanın məzmununu açmaq üçün etalondur. Səbəb başlanğıcla bağlı olan hərəkət üçün əsasdır. Səbəb yaradandır, nəticə izah edəndir və onlar birbirindən asılıdır. Uydurma - əksliyi ifadə edir, həqiqətin anlaşılmasına kömək edir. O, zamandan asılıdır. Uydurma mifdə, əfsanədə həqiqətdir, olmayan hadisəni izah etdiyinə görə isə yalandır. Xronologiya – vaxta görə hesablanan ardıcılıqdır. Zaman içində xronologiya hadisənin tarixinin təyin edilməsi deməkdir. Həyat xoşbəxt yaşamaqla bədbəxtlik arasındakı ölçüsüz mübarizədir. Ölüm dünya dəyişməkdir, müəyyən olunmuş zaman vahidinin başa

⁵⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru AMEA Folklor İnstitutu

çatmasıdır. Ölüm doğmaları üçün psixoloji, cismani, mənəvi xüsusiyyət daşıyır. Təqvim disharmoniyadan harmoniyaya keçiddir, xaosdan kosmosa döndürür, zamanı tənzimləyən günlərin, həftələrin, ayların, illərin məcmusudur. Qədim əcdadlarımızın təbiəti müşahidə etməsi baxımından yazın gəlişi, qışın sona yetməsi, payızın bol məhsula işarə etməsi bir təqvim ilində aqrar mədəniyyətin, həm də ilk şəhərli epos məkanının göstəricisidir. S.Neklyudov yazır: “Rus eposunun zamanı, əksinə, mövsümi bir aqrar boyaya sahib deyil, əksinə, səhər zamanıdır, bənzər müşahidələr, görəcəyimiz kimi, epos məkanı nümunəsində edilə bilər (Неклюдов, 2015: 216 c).

Təqvim dəqiq anlayışdır, buna görə də illərə bir-birindən seçilmək üçün heyvan adlarının verilməsini görürük. Hadisə fəlsəfi anlayışdır, zaman içində mövcuddur. Məsələn, dünyanın əmələ gəlməsi hadisədir, fəlsəfi-mifoloji yozumu vardır, zamanı izah edir. Vaxt qısa anlayışdır, idarə ediləndir. Zaman isə idarə edilə bilmir. Məsələn, biz deyirik hər aşiqin dövrü vardır. Aşiqin dövrü buta dövrüdür. Poetik məzmun daşıyır və əvvəldən sona qədər baş verən prosesdir. İl bu məzmunları öz içinə alan anlayışdır, bütövlük bildirir və böyük ölçü vahididir, ümumi və xüsusi məzmunudur, keçmiş zaman məzmununu da özündə yaşadır. Məsələn, it ili məfhumu zamanın bilinməyən ölçüsünə işarə edir. Qalan heyvan adlarını göstərən illərdə zaman təyin olunur. Fəsil ilin daxili bölgüsüdür, təbiətlə bağlıdır, dəyişmə, yenilənmə xüsusiyyətinə malikdir. Yaş ildən fərqli olaraq qısa məzmun daşıyır, ömürlə bağlıdır.

Bütün bunlardan sonra belə bir sual yaranır: kateqoriya özü nədir?

Kateqoriya idrakın ümumi və mühüm xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayışdır, prinsipdir, mənanı müəyyən əlamət əsasında birləşdirib, onun dərəcəsini, qrupunu, sırasını təyin etmək deməkdir. Mifin kateqoriyası dedikdə isə bunları nəzərə alaraq onları qruplaşdırma, sırasını təyin etmə, əlamət və işarələrini açma yerinə yetirilir, mifin məzmununu, reallığa münasibətini, kosmosla bağlılığını, primitiv düşüncəni, süjet komponentlərini, elementlərini, abstrakt təfəkkürü, obrazlar sistemini, emosiyaları onların psixoloji xüsusiyyəti kimi nəzərdən keçirir, etnik-mədəni və sosial strukturların öyrənilməsinə təmin edir. Deməli, kateqoriya anlayışı texnologiyaların, informasiyaların, əlamət, xüsusiyyət, dərəcə, qrup və sıra üzrə prinsiplərin sistemləşdirilməsi və qruplaşdırılmasıdır. Kateqoriyalar, alt kateqoriyaları da məzmunu uyğun şəkildə seçir. Alt kateqoriya hər hansı bir kateqoriyanın hansı prinsiplər üzrə təkrar bölünməsidir. Alt kateqoriya alt qruplarla da əlaqəlidir. Alt qruplarda obrazda təsvir olunan millilik, düşüncənin reallığa tabe olması, faktların doğruluğu, xarakterin bədiliyi və obrazlılığı, variantın invarianta münasibəti kiki xüsusiyyətlər vardır.

Bu deyilənləri bir neçə epos üzərində də müşahidə edə bilərik. Eposun zaman kateqoriyası onun mifoloji şüurda keçdiyi tarixi mərhələlərə (animizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm, simvolizm və s.) uyğun olaraq bölünə bilər. Belə ki, epos poetikasında animizmin, fetişizmin, totemizmin, antropomorfizmin və simvolizmin xüsusiyyətlərini əks etdirən kateqorial zaman məzmunları vardır. Suya, ağaca, daşa, dağa, qurda inam məzmununda məhz zaman o inamın dövrünə işarə edir. Su ilə xəbərləşmə Salur Qazanın arxaik düşüncəsində qalan keçilmiş zaman modelidir. Qurdla xəbərləşmə də totem düşüncəsinə uyğun olan qurdun hərşeydən xəbərdar olması (sillogizm) fikri ilə bağlı olub zamanın dəyişkənliyini göstərir. Ağacla xəbərləşmədə isə totem ağac, Ana ağac anlayışına uyğun gələn düşüncədə inam vasitəsilə onun mifin kateqoriyasındakı yeri göstərilməkdədir. Bunlar çox uzaq zamanda yaşanan, inanca dönən, bədii zamanda əks olunan düşüncənin modelləridir. Bir də var yaxın dövrün zaman modelləri. Bu da “Kitabi-Dədə Qorqud”da xüsusi informasiyalarla işarələnir: Ol zamanlar, Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaxın; Ol zamanlar bəylərin alqışı alqış idi; Qiyamətin bir günü ol gün oldu; Ol gün bir qiyamət savaş oldu. Bu parçalarda ol zamanlar, Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaxın, ol gün, qiyamət günü anlayışları bizə məlum olan zaman modelləridir, həm də bu zaman çevrəsi dəqiq vaxt ərzində dərk olunan zamandır. Eposda mücərrəd anlayış olmayan zaman tipləri də vardır. Bunlar bütöv bir boyun əhatə etdiyi epoxal zamandır. Bu epoxal zaman bəlkə də neçə yüz illik bir zamanı epoxallaşdırır, boyun ümumi zamanına çevrilir. Epoxal zaman eposun yaranması, formalaşması dövrüdür. Eposda epoxal dövrə xas olan hadisə və əhvalatlar öz əksini tapır. Eposun formalaşmasında epoxal təfəkkür rol oynayır. Bu, xalqın qəhrəmanlıq salnaməsi kimi tarixə yol yoldaşlığıdır. Buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un epoxal miqyası ən qədim dövrlərdən VII əsrə qədərki tarixi hadisələri əks etdirir. Bu epoxal zaman kəsiyində eposun formalaşmasında ortaya çıxan qəhrəmanlar da epoxal qəhrəmanlardır. Deməli, biz zaman kateqoriyasındakı epos zamanını müəyyən vaxt ərzində dərk olunan zaman (konkret zaman), ritual zamanı (xəbərləşmələr), mücərrəd anlayış olan virtual zaman (düşüncə arxasından görünən zaman, gerçək aləmlə virtual təsəvvür arasında yaranan zaman), vizual zaman (şerti olaraq) tiplərini görürük. Məsələn, indiki zamandan keçmiş zamana dönüş virtual zamanda (internet məkanı yox, reallıqda mövcud olmayan mifoloji şüur zamanı nəzərdə tutulur, bəzi hallarda adına degenerativ zaman da deyilir) baş verir. Çünki müasir indiki zamanda bu keçidin qəbul olunması mücərrəddir. Təpəgöz aşığı dünyada yaşadığından onunla döyüş səhnəsi də virtual zamanda, gözlə görülməyən, şüurla çətin qavranılan, bir sözlə xaos zamanında baş verir. Bu vuruş kosmosla xaos arasında, şər və anti şər arasında mifoloji şüurda olan vuruşdur. Xəvalın gözü ilə baxmaq düşüncəsi vizual zamanın modelini yaradır. Vizual düşüncədə aydın görünən, reallıqda mövcud olmayan bir şey hadisələrin xarakterinə görə yalan təsəvvürdən fərqlidir. Vizual düşüncədə məkan əsas elementdir. Təpəgözlə vuruş da vizual görüntüdür. Amerika psixoloqu Rudolf Arnhaym yazır: “Məkandan asılı olan və zaman içində hiss olunmaması səbəbindən özünə güvənən mücərrəd bir şəkil, illüziya cazibə anında maddi reallıqdan müstəqil olduğunu iddia edir (Арнхейм, 1974: s.42)

Eposlarda da vizual tip daha çox təsvirə aiddir. O, obrazların vizual cəhətdən qavranılmasını əsas götürür. O, dünyanı rəngli halda təsvir edir, obrazları da bu cəhətdən sadə qəbul edir. Bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, qədim insanlar təsvirlərin, obrazların düşüncədə sadə tipinə üstünlük vermişlər. Onların lal nitqlərində də bu əlvanlıq qorunmuşdur. Belə düşünmək olar ki, qədim insanlar vizual düşüncəli olmuşlar. Obrazlaşdırma belə insanların əsas xüsusiyyəti olmuş, onlar kamil nitqə malik olmadıqlarından informasiyanı göz vasitəsilə (baxışlarla) almışlar. Qədim

insanların aldıkları bu informasiyaları göz informasiyası adlandırmaq olar. Mifoloji dünyagörüşdə bu informasiya tam olmaya bilər, amma aydın şəkildə olmalıdır. Bunu mifoloji zaman tələb edir, çünki təsvir aydın olmasa, onun izahında qiymətli olma, anamlı olma öz əhəmiyyətini itirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tannverdi Ə. "Dədəm Qorqud kitabı"nın obrazlar aləmi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 444 s
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: 1977, 184 s. s.74
3. Oafarlı R. Struktur poetikasının tipologiyası və kateqorial sistemləri/https://Mifologiya. Az
4. Неклюдов С.Ю. Поэтика эпического повествования: пространство и время. Москва: Форум, 2015, 216 с.
5. Ариксейм Р. Искусство и визуальное восприятие. Москва: Прогресс. 1974, 386 с. S.42

Açar sözlər: epos, kateqoriya, məkan, zaman, struktur, təbiət, cəmiyyət

Ключевые слова: эпос, категория, пространство, время, структура, природа, общество

Keywords: epos, category, space, time, structure, nature, society

Eposda zaman kateqoriyası

Xülasə

Epos yaradıcılığında onun həcminə qadağa yoxdur. Burada söyləyici azaddır, heç bir məhdudiyyət hiss etmir, danışarkən sərbəstdir, hətta lirik ricətləri seçərkən də limit tanımır. Epos yaradıcılığında iki əsas amil vardır: Birincisi tarixi zamanda baş vermiş mühüm hadisələrdir, tarixi qəhrəmanların ictimai həyatının sosiallaşdırılmasıdır, ikincisi zaman və təhkiyə probleimidir. Burada ilk təhkiyəçinin miras qoyduğu epik ənənə nəzərə alınır, onun yolu ilə başqa tarixi dövrlərdə yaşamış ozanlar-eposa özlərindən heç nə əlavə etmədən onun strukturunu qoruyurlar. Qədim eposda qəhrəmanlıq səfərlərini əks etdirən süjet zamanı ilə təhkiyə zamanı arasında yaxınlıq vardır.

Категория времени в эпосе

Резюме

Объем в эпосе не знает ограничений. Сказитель свободен, не чувствует ограничений, свободен говорить, даже не признает ограничений при выборе лирических стихов. В создании эпоса есть два основных фактора: первый - это важные события, произошедшие в историческое время, социализация жизни исторических героев, а второй - проблема времени и повествования. Он учитывает унаследованную от первого исследователя эпическую традицию, благодаря которой сказители, жившие в другие исторические периоды, сохраняют ее структуру, не добавляя ничего от себя к эпосу. В античном эпосе есть сходство между временем сюжета, отражающего героические путешествия, и временем прозы.

Category of time in the epos

Summary

There is no size forbiddance for its volume in the epos activity. Here the speaker is free, he does not feel any restrictions, he is free to speak, he does not recognize a limit even when choosing lyrical tricks. There are two main factors in the epos activity: the first is the important events of historical time, the socialization of public life of historical heroes, the second is the problem of time and telling story. Here the epic tradition inherited by the first story teller is considered and the poets, who lived in other historical periods, preserved the epos structure without adding anything to it. In the ancient epos there is a close relationship between the plot reflecting heroic visits and the time of story telling.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva